

IDENTITÁS, POLITIKAI DISKURZUSELMÉLETEK ÉS A KRITIKA LEHETŐSÉGE

A demokratikus politikai identitás néhány elméleti kérdése

Horváth Szilvia

(PhD-hallgató, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Doktori Iskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány a politikai identitás kérdéseivel foglalkozik politikai diskurzuselméleti keretek között. Alapvető célja, hogy rámutasson a demokratikus politikai identitás normatív megalapozásának lehetőségére, illetve annak elméleti és filozófiai kulcspontjaira. Mindehhez a hermeneutikai háttérű magyar politikai diskurzus kutatás és a posztstrukturalista diskurzuselméletek elméleti feltevéseit és fogalmi keretét használja fel. A politikai identitáskonstruálás kritikai–normatív értelmezésének alapját az a kiindulópont nyújtja, hogy bár a politikai identitások mindig megkülönböztető határvonásokon alapulnak, a demokratikus politikában szükséges különbséget tenni azok intenzitása és jellege között.

Kulcsszavak: politikai diskurzuselméletek ■ politikai identitás ■ demokrácia

A POLITIKAI DISKURZUSELMÉLETEK ÉS AZ IDENTITÁS KÉRDÉSE

A politikai diskurzuselméletek és kutatások különösen nagy hangsúlyt helyeznek a politikai gyakorlatban kialakuló identitásokra. Kidolgozott elméleti háttérrel és filozófiai bázissal rendelkeznek ehhez, sőt, a posztstrukturalista diskurzuselemzők számára az identitás az egyik politikaelméleti és módszertani kulcskategória (lásd pl. Mottier, 2004; Torfing, 1999). A magyar politikai diskurzus kutatás eredményei szintén megerősítik azt, hogy a politikai cselekvők identitásformálódása a diszkurzív politikai praxis egyik legjelentősebb és leginkább figyelemre méltó jelensége.¹ A diskurzuselméletek tehát olyan *fogalmi kerettel*, illetve filozófiai–elméleti alappal rendelkeznek, amely különösen alkalmas a politikai identitások elemzésére és értékelésére is.

Az identitás jellegzetesen diszkurzív téma, és politikafelfogás-függő is. Ebben az elméleti–módszertani keretben a politika alapvetően konfliktusos: a politikai cselekvők együtt formálódnak a politikai kozmosszal, így a részei, de

az alakítói is annak. Ám a politikai cselekvők nem azonosak a pártokkal, a politikusokkal vagy a nemzettel. A politikai identitás kérdése felöleli őket, de az éppen formálódó tiltakozó mozgalmakat, a gender, az etnikai, a regionális identitásokat, vagy éppen az európai identitást is. Ezek ma már „kitöltik a politikai tér nagy részét,” ami egyben átalakítja „a politika határainak hagyományos értelmezését is” (Mottier, 2004: 155.).

Az identitások konstruáltak és közösségi, nyelvi produktumok, ám létrejöttük mindig valamilyen „másikhoz”, az idegenhez, a riválishoz, az ellenséghez, vagy, egy posztstrukturalista *terminus technicus*szal élve, konstitutív külsőhöz képesti.² Más szavakkal szólva, az identitás elsődlegesen határprobléma.³ Az identitáskonstrukciók nem csak arra adnak valamilyen választ, hogy „kik vagyunk mi”, hanem szükségszerűen arra is, hogy „kik (azok a bizonyos) ők”. Mivel az identitásteremtés mindig megkülönböztetés is, ezért nem csak arra lehet rákérdezni, hogy milyen „beszédaktusok” hozzák létre az identitást, hanem arra is, hogy a szereplők milyen intenzitású határvonással konstruálják meg magukat. Ez pedig a politikai diskurzus elemzésén túl a kritikai értelmezés lehetőségét is nyújtja.⁴ A politikai cselekvők „másikának” konstrukciói ugyanis alapulhatnak olyan antagonisztikus ellentéteken, amelyek kapcsán jogosan lehet feltenni a kérdést, hogy értelmezhetőek-e még a demokratikus politika normái között. Az antagonisztikus ellentétek egyik következménye nem pusztán a demokrácia, hanem az egész politikai közösség megsemmisülése, a politizálás közös terének totális széttöredezése. Az antagonisztikus megkülönböztetésen alapuló identitáskonstrukciók, mivel radikális kizáráson alapulnak, ezért a kérdés erőterébe vonják a demokratikus identitás lehetőségét. E normatív kérdés az emberek (szubjektumok) számára rendelkezésre álló, belakható és módosítható identifikációs lehetőségeket érinti, és a válaszoknak olyan kritériumoknak kell megfelelniük, mint a politizálás terének fennmaradása egy mérsékelt vagy kiegyensúlyozott rivalizáció eredményeként, illetve az identitások létezése által megnyilvánuló pluralitás, amely egyben nyitottságot jelent a változásra, valamint a peremvidéken lévők befogadására is.⁵

A politikai diskurzus kutatások figyelmének fókuszába kerülő identitások tehát két, egymást átfedő lencsén át szemlélhetőek. Az egyik lencsén keresztül azt vizsgáljuk, hogy milyen aktusok által jönnek létre az identitások, vagyis az a diszkurzív praxis kerül a figyelem középpontjába, amely a politikai cselekvőket maguk és mások számára kirajzolja. A másik lencsén keresztül viszont az egész jelenség normatív aspektusai tárulnak az elemző szemé elé, ami az identitásteremtő gyakorlatokat beágyazza egy demokrácia- vagy politikaelméleti kontextusba, és értelmezhetővé teszi onnan is. A demokráciaelméleti keret és a diskurzus kutatás egyáltalán nem zárják ki egymást; az „elméletet” és a „gyakorlatot” nem érdemes szembenálló kategóriákként kezelni. Írásom azonban határozottan elméleti áttekintés.

A politikai diskurzuselemző irányzatok közül kettőre hagyatkozom: a már említett magyar politikai diskurzuskutatásra, illetve a posztstrukturalista diskurzuselméletre. Mindkettő leírható konstruktivista politikatudományi módszerként, vagy „interpretatív elméletként”,⁶ és mindegyikben fontos az identitás, a rivalizáció és a határ szerepe, de az is igaz, hogy ezekből a közös feltevésekből nem következik az, hogy mintegy automatikusan normatív politikaelméleti szempontokat érvényesítenének. Ebből a szempontból a hermeneutikai változat a „minimumprogramot” tartalmazza, a posztstrukturalista pedig az „erős programot” jelenti. Nem egymást kizáró, hanem egymást erősítő variációknak tartom ezeket. Ezért amikor a továbbiakban a politikai identitás értelmezésének és kutathatóságának egyik lehetséges elméleti keretét vázolom, úgy kezelem az általuk favorizált hagyományokat és fogalmi elemzési eszközöket, mint amelyek mind-mind képesek valamit hozzáadni az eredeti kérdéshez – egy normatív megalapozott, konstruktivista háttérű demokratikus identitás politikai diskurzuselméleti értelmezésének a kérdéséhez.⁷

A HAGYOMÁNYOS IDENTITÁSFELFOGÁS KRITIKÁJA

A politikai diskurzuselméletek konstruktivisták, vagyis a társadalmi világot – a politikait is – olyan produktumnak tartják, amely egymással interakcióban lévő emberek közös tevékenységének az eredménye. Ez a világ nem zárt, sokkaltal inkább változékony, bár rendelkezik stabil szigetekkel. Az emberek által létrehozott kulturális produktumok akármennyire „képzetesek” vagy „imagináriusok” is legyenek (ami az identitások esetében különösen példászerűen mutatkozik meg), mégis teljességgel valóságosak a cselekvők számára. Ám az emberek valóságai különbözőek: az emberek ugyanis mindig meghatározott feltételek, sajátos keretek között élnek, ezért azok a jelentésszerű konstrukciók, melyek a világban való jelenlétük eredményeként jönnek létre, időbeli és térbeli értelemben is egyedi kontextusokba ágyazottak. Vagyis ha az a kérdés, hogy például milyen gyakorlatok eredményeként jött létre egy cselekvés (lehet ez verbális vagy képi megnyilatkozás is), akkor a választ abból a kontextusból tudhatjuk meg, ahol az kialakulhatott.⁸

Mindez tehát azt a fontos meglátást emeli a fókuszba, hogy az emberi világ teremtett, a teremtés mindig meghatározott feltételek között megy végbe, a társadalmi jelentések kontextushoz kötöttek és a cselekvők számára abszolút valóságosak, a kutatók számára pedig megismerhetőek. A politikai diskurzuselmélet kutatói úgy vélik, hogy elemzéssel fel lehet tárni azokat a jelenségeket, amelyek társadalmilag konstruáltak (Jorgensen–Phillips, 2002: 5., lásd még Bevir–Rhodes, 2002). Noha az identitás értelmezésének továbbra is a nemzeti identitás a paradigmája (Norval, 2000: 226.), az identitás kétségkívül konstruált, és általánosan elfogadott, hogy a nemzet „elképzelt közösség”.

Ám az identitás fogalmát olyan gyakran használják, hogy okkal állítható, a XX. század második felének és a jelennek az egyik társadalmi – politikai kulcsfogalma. Ráadásul egy politikaelméleti problémaeltolódásra is rámutat. Ruth W. Grant írja az amerikai politikaelmületről, hogy a XX. század közepén olyan témák álltak az érdeklődés középpontjában, mint a jog és az intézmények, napjainkban azonban az érdeklődés egyértelműen eltolódott a kultúra és az identitás felé.⁹ A politikaértés tehát átalakulóban van, és ennek az egyik jele és katalizálója az identitás, miközben ez az átalakulás hol erősebb, hol gyengébb, s vannak olyan tudományos közösségek, ahol jelentkezik, vannak, ahol nem.

A diskurzuselméletek szemben állnak az identitás úgynevezett esszencialista paradigmájával, melyet – némi egyszerűsítéssel – úgy írhatnánk le, hogy az identitást már eleve adottnak tételezi, másrészt pedig feltételez valamiféle stabil, homogén és önazonos magot, ami magát az egész identitást determinálja. A diskurzuselméletek ezzel szemben megkérdőjelezzik azt, hogy az identitás zárt lenne, és egy már eleve adott lényegiség körül cirkulálna. Ezzel szemben hasznos lehet az identitás megértésének paradigmáját az *identifikáció*ban látni: egy temporálisan nyitott folyamatban, ami a cselekvők, résztvevők olyan egymást formáló konstrukcióin alapul, ami az azonosulás közös mezejét hozza létre – de nem determinálja annak a tartalmát, hanem nyitva hagyja azt, a „benne résztvevők” alkotó jelenléte számára.

Ezek a mozzanatok különlegesen fontosak egy kritikai diskurzív értelmezés számára, ezért, miután vázoltam egy rövid elméletörténeti keretet, már olyan filozófiai, illetve politikaelméleti aspektusokkal foglalkozom, amelyek – véleményem szerint – megalapozhatják az identitások olyanfajta diskurzuselméleti kezelését, amely nem kötődik szigorúan csak a kritika „erős” programjához, hanem mindkét diskurzuskutatási irányzatban partnerre találhat – s benne mindkettő megtalálhatja a maga lehetőségeit.

Az identitás esszencialista paradigmájával szembeni kritikában a feminista és queer elméletek jártak az élen (Calhoun, 1997: 102., 111.), vagyis olyan elméleti mozgalmak, amelyek már önmagukban is kihívást jelentettek a többségi tapasztalatok számára, s végeredményben éppen azokkal szemben jöttek létre. Lényegében a marginalitás tapasztalatát emelték döntő ismeretelméleti pozícióba. A politikai diskurzuselméletek közül ebbe a csoportba sorolhatók a posztstrukturalisták, ahol Ernesto Laclau-t, Chantal Mouffe-ot, Aletta J. Norvalt érdemes megemlíteni,¹⁰ valamint az intellektuális körzethez sorolhatjuk Jacques Derridát vagy Judith Butlert is. Laclau és Mouffe egyértelműen elfogadják, elismerik és teoretizálni próbálják a „kortárs mozgalmakat”, aminek a következménye „egy [olyan] új politikai imaginárius [létrejött], mely a legtágabb értelemben vett kulturális identitáskérdéseket a politikai diskurzus előterébe mozdítja el”.¹¹ Ennek az elméleti tevékenységnek az egyik leginkább figye-

lemre méltó következménye az, hogy elmosódik a különbség a társadalmi és a politikai között, ami természetesen egy sajátos politikafelfogást is takar.

A fókusz a nagy, egységes, homogén és saját történettel bíró struktúrákról áthelyeződik az esetlegesre, vagy legalábbis a jóval bizonytalanabbra, az éppen alakulóban lévőre, a kicsire, és végül minden nagy struktúra ebből az episztémikus pozícióból válik értelmezhetővé. Butler rámutat arra, hogy az identitás általánosan használt jelentésének a részét képezi az „ön-azonos, az idő elteltével változatlan, egységes, és belsőleg koherens egység” cselekvő, akinek a cselekvéséhez és folyamatos létezéséhez szükségesnek tekintik a homogenitást (Butler, 2006: 62.). Ennek a következményei azonban politikai értelemben is súlyosak. Azonosságként felfogva az identitás „arra kényszerít bennünket, hogy (legalább bizonyos fokig) *homogénnek* fogadjuk el az olyan identitáskategóriákat, mint a gender, a szexualitás, a faj és az etnicitás”, vagyis feltételezzük, hogy az identitás stabilitásához szükség van az identitás különböző aspektusainak homogenizálására (Medina, 2003: 657.). Az identitás itt tehát kizárja a belső különbözőséget, miközben maga is a különbözőségeken alapul. Közben megerősíti azt az előfeltevést, amely szerint az identitásnak mindig van valamilyen szilárd, változatlan eleme. Más szavakkal szólva, az identitás értelmezésében ott a lehetőség, hogy kizáró legyen, és hogy elmossa a különbségeket.

Van néhány közhasználatú elképzelés, ami éppen ezt az identitásfelfogást támogatja. Ezek két szempontból is problémásak. Az egyik a megismerési értékük: egyszerűen egy sor esetben alkalmatlanok a politikai teret konstituáló identitásoknak, illetve azok viszonyrendszerének az elemzésére. A másik a politikai értékük: olyan narratívák vagy diskurzusok kialakítását teszik lehetővé, amelyek, belső logikai szerkezetük hajtóereje miatt arra tendálnak, hogy töröljék az identitáskonstrukciók esetlegességére, a határvonások intenzitására irányuló kérdést. E felfogás kritikáját három pont körül csoportosítom. A politikai identitás általánosan elfogadott jelentéstartalma (1) az ember felvilágosodást követő fogalmára vezethető vissza, s bár történeti érvényességű, a tudományos és hétköznapi gondolkodásban megerősíti néhány további tényező: (2) a nemzetfogalom általános értelmezése, amelyet a politikai közösség paradigmátikus formájának szokás tartani, és amelyben az individuum egysége, belső koherenciája ismétlődik meg újra, (3) valamint a narratíva szerepe a valóság megértésében.

A modern szubjektum

Az identitás mögött rejlő egységes, homogén cselekvőről alkotott elképzelésnek megvan a maga sajátos története. E történet lényege az, hogy a felvilágosodás kezdetétől fokozatosan artikulálódik a jól elkülöníthető tudat, az individuális egyén, amelyet egységes, homogén lénynek gondolnak el.¹²

Az autonóm, individuális és a maga bensőjét megélt *én* elképzelésének (mint a humán identitás elsődleges értelmezési keretének) a felemelkedése azt

követően ment végbe, hogy a retorika megszűnt érvényes tudásformának lenni az európai kultúrában.¹³ A retorikához való viszony arra mutat rá, hogy mit vártak ettől az új szubjektumtól. A retorikai tudás alapja az utánzás és az ismétlés, vagy másként fogalmazva a gyakorlás. Az, ahogyan tudásra szert tettek és ahogyan tanultak, lényegét illetően nem különült el egymástól. A világ megismerésre várt, nem felfedezésre; sőt, sokkalta inkább megértésre. Ám a retorika hosszú, különös története a XVIII. század vége felé leáldozni látszott, ez pedig különleges fényt vet arra, hogy milyen fontos szerepet tulajdonítottak annak a szubjektumnak, aki *maga fedezi fel* a világot, nem pedig valamely kiüresedett séma utánzásával készen kapja. Goethe ugyanis ezt írja: „Mi azonban gyűlöljük minden más szerzőnek az utánzását. Tudjuk, sokan vannak, akik Cicerót vagy Tacitust utánozván kívánnak híresek lenni; ám valójában csak a lángelme hiányára vall, ha valaki ebbe a hibába esik” (idézi Bender-Wellbery, 2000: 301.). Az utánzás és az ismétlés az eredetiség hiányává változott, olyasmi, ami az embereket a szabadságuktól vagy a szabadságra való képességüktől fosztja meg. A tudás eredete az invenció, ami az egyén – zseniális, de legalábbis eredeti – képessége. Az egyén *képes* az eredetiségre, és képes a szabadságra is. Saját benső világgal, akarattal, eredetiséggel bíró individuum.

A nemzet

A legfontosabb jellemző, hogy a szubjektumnak határai vannak, e körülhatároltság pedig egy olyan létezőt formál ki, amelyhez immár hozzá lehet csatolni a maga saját történetét. Ami erre az individuumra igaz, az, megváltoztatva a megváltoztatandókat, jórészt érvényes a közösségekre is. Mivel a politikai világ megismerésének döntő perspektívája nem az individuum, hanem a közösség, ez a tényező különösen fontos.

A fogalomtörténeti kutatások egy sor olyan politikai-társadalmi kulcsfogalmat megvizsgáltak, amelyek identifikációs kategóriákként is funkcionálnak egy adott közösségben. Reinhart Koselleck az aszimmetrikus politikai fogalmak struktúráváltozásainak elemzése során ezeket nem önmagukban állóan, hanem ellentéteikhez képest írta le, ami már felidézi az identitásteremtés háttérproblémáit. A politikai kulcsfogalmak jó része kifejezetten csoportidentitást fejez ki a politikai univerzalitás szintjén: hellén (civilizált), polgár, ember, nemzet, párt, hogy pár fontosra utaljak, s ezeknek mind megvan a maga története. E történetek az emberek számára rendelkezésre álló identifikációs struktúrák dinamikáját tárják fel, és elemi összefüggésben vannak a politikai gyakorlattal. Ezek közül néhány, mint a polgár vagy az ember, olyan identitáskategóriák, amelyeket univerzális alanyoknak is nevezhetnénk, és ezeknek a megfogalmazása nem csak egy adott közösség egyéneinek, hanem a politikai közösség egészének az önmeghatározásában is kulcsponthoz tartozó szerepű.¹⁴

E fogalmak sajátossága az, hogy „konkrét általánosságok”, azaz hogy bárki alkalmazhatja őket, mert kellően absztraktak hozzá.¹⁵ Ahhoz, hogy „ezek csak őt [a cselekvőt] jelentsék és csak rá vonatkozzanak”, szükséges az egyediesítés – például *A nemzet*, *A párt* formájában (Koselleck, 2003: 243.), valamint szembeállítások és határvonások sorozata, de legalább annyira a lehetséges kapcsolódási pontok megragadása is.¹⁶ Ezek a megkülönböztetések azonban a csoportok határait is jelzik, miközben a cselekvők számára lehetővé teszik a valamiben való, vagy valami által való egyet nem értést.

A csoportok lehatároltságát másképpen is meg lehet közelíteni. Benedict Anderson egy helyütt a nemzet és a történeti idő kapcsolatát elemzi, és a nemzetet olyan tudati formának tekinti, ami egységes keretet képes adni az idő tagoltságának és a hozzá kapcsolódó térbeli szétszóródottságnak (lásd Anderson, 2006: 33–43.). Az események nemcsak zajlanak, hanem van egy keretük, a nemzet. A nemzet koncepciója lehetővé teszi azt, hogy az egyén átélhesse a közösségiség valamely sajátos formáját, de ezzel egyúttal a nemzet mint sajátos, jól artikulált entitás is megfogalmazódik, és ezzel egyben létrehozza önmaga folyamatosságának a feltételét. Úgy tűnik, a nemzet, az egyetemes politikai fogalom és tapasztalati keret megismétli mindazt, amit az identitásról tudtunk.

A nemzetek a politikai tagozódás természetes egységeinek minősülnek, és saját történelemmel bírnak. Olyan keretet hoznak létre, amin belül a változás elgondolható, és e keretek biztosítják az identitás egységét az idő változásai folyamán is. Ez a szerkezet, vagyis az a probléma, hogy „mely belső vonása alapozza meg saját időn keresztüli folyamatosságát és önazonosságát” (Butler, 2006: 63.), egyaránt érvényes az individuumra – az idézett szöveg a személyes identitás kapcsán használta – és a személyformára elgondolt közösségre.

Egy diskurzuselemző, Klaus Sondermann írja azt a nemzeti himnuszok elemzése kapcsán, hogy a nemzet, amelyet elsődlegesen térbeli metaforák alapján fogunk fel, különböző metamorfózisokon megy keresztül, amelyek hatására *létezővé*, szubjektummá válik. Élhet vagy meghalhat, más „élő terek” kommunikációs partnerévé válhat, de ezeknek a területeknek a „tartalma” (élők és holtak) *nem* a konkrét emberek interakciójaként értelmeződik: „[...] ahogyan arra Carl Schmitt rámutat, a nemzetet ‘politikai egységként’ fogják fel, amely végeredményben a szubjektum természetével rendelkezik” (Sondermann, 1997: 132–133.).

Összegezve, a szubjektum lehatároltsága és önazonossága mentén értelmezett nemzet különösen alkalmas arra, hogy erős elhatárolásokkal operáló megkülönböztetésekben gondolkodjunk a politikai identitásokról. Ennek azonban mind a nemzeti, mind az egyéb politikai csoportidentitásokra nézve is megvannak a korlátjai. Még a nemzeti identitások konstrukciója is jóval bonyolultabb, inkább a megkülönböztetések és a közös projektek dinamikus összjátéka jellemzi (Norval, 2000). Az eredeti modell nem alkalmas olyan iden-

titások elemzésére, mint az éppen formálódó politikai mozgalmak, például lokális tiltakozó csoportok akciói, mert egyszerűen nem vehetjük adottnak valamely végső identitás (csoport) létét, hiszen inkább közös cselekvésben összekapcsolódó projektekről, vagy adott problémák és fogalmak körül artikulálódó külön-külön sajátosságukat is megőrző identitások dinamikus együttműködéséről van szó (lásd pl. Griggs–Howarth 2000).

A narratíva

A narratíva kettős arcú, mert egyrészt olyan logikai struktúra, amely előfeltételezi valamely lehatárolt cselekvő létezését, másrészt azonban kellően dinamikus és nyitott ahhoz, hogy az identitásértelmezés esszencialista variációjának az alternatívája legyen.

A nemzeti narratíva határait mutat rá Charles Tilly (2002). A narratívák nagy meggyőző erővel rendelkeznek, és mind a tudományos megismerésben, mind pedig a hétköznapi valóság konstrukciójában alapvető szerepük van. A társadalomtudományos gondolkodás azonban elkövethet néhány alapvető hibát akkor, amikor nagy, például nemzeti narratívákban kíván gondolkodni a politikai valóságról. A narratíva ugyan hatékony a valóságteremtésben, de meghatározott jellegzetességei vannak, amelyek viszont megismerési határokat jelentenek. E jellemzők a következők: (1) a szereplők száma korlátos, (2) az események meghatározott térben és időben zajlanak, (3) a cselekedetek mindentől függetlenek és csak a cselekvőhöz kapcsolódnak, (4) a kívülről adódó véletlenek kivételével az összes cselekvés egy cselekvő korábbi cselekvéseinek az eredménye.

Ami azonban megismerési oldalról korlát, és arra szólít fel, hogy bánjunk óvatosan az olyan narratívák használatával, amelyek egy már eleve létező cselekvő körül csoportosulnak, az másik oldalról lehetőséget jelent. Hiszen ha a társadalmi-politikai valóságban nélkülözhetetlen a narratíva, akkor a politikai diskurzuselemzésben határozottan használható, mint a kutatás tárgya. Tilly azt mondja, hogy az identitásokat konstituáló, fenntartó és megerősítő határvonások mindig léteznek történetek formájában is (Tilly, 2002: 61.). Amit erről tudhatunk, megismételve a fentebbieket: hogy vannak kitüntetett cselekvői, akik csupán korlátos számban fordulhatnak elő. E cselekvők csak korlátozott mértékű egymás közti kapcsolattal rendelkeznek. Mindannak az oka, ami történik, valamely korábbi cselekvés, kivéve az ebbe a zárt rendszerbe nem illő „véletlen” lehetőségét.

A narratíva tehát képes arra, hogy megerősítse az individuális, jól artikulált cselekvőket, beleértve ebbe az „elsődleges” cselekvő egységet (a „mi”-t), és létrehozza a társadalmi-politikai identitások számára elementáris erejű „mi / ők” megkülönböztetés diszkurzív hálóját. Ám úgy néz ki, hogy a narratíva csak azt hozza létre, hogy legyen valamely egység, de nem követeli meg a változatlanyságot vagy egy szubsztantív mag létét. A Ricoeur-féle narratív identi-

tás elmélete éppen a narratív forma e karakterén alapul. Vagyis a narratíva alkalmas lehet arra, hogy áthidalja az azonosság és a másság jelentette problémát, így tehát az egyik elméleti kiút azokból az identitásfelfogásokból, amelyek egy eleve adott és zárt lényegiséget feltételeznek az identitás magjában, és amelyek, amennyiben tisztán az egyes emberre vetítjük, akkor az embert valójában dologként közelíti meg, nem emberként (lásd Tengelyi, 1998: 16–22.).

AZ ESSZENCIÁLIS IDENTITÁS HATÁRAI

Míg a dolgokat meg lehet határozni állandó tulajdonságaik alapján, addig az emberekkel más a helyzet. A politikai ellenségteremtő diskurzusok elemzése azonban pontosan azt mutatja, hogy ebben a nem is olyan ritka gyakorlatban éppen a másik (az ellenfél) eldologiasítása zajlik. Az ellenségkonstrukciókban a másik egyszerűen csak egy dolog. A politikai valóságteremtő diskurzusokban valóban vannak olyan identitások, amelyeket minden különösebb megszorítás nélkül esszenciálisnak nevezhetünk, mert a dolgokhoz hasonlóan valamilyen lényegi azonosság körül szerveződnek. Ezért megalapozható egy olyan kritikai látószög, amely összekapcsolható a demokrácia elméleti kérdésével. Ez a fajta érvelés egyértelműen megtalálható Chantal Mouffe-nál, ugyanakkor a következőkben olyan érveket hozok majd, amelyek nem csak egyetlen tudományos vagy elméleti iskolához kötődnek. Inkább az érvek olyan *locusa*-ként mutatom be ezeket, mint ahonnan további érvek meríthetők. Ezek az érvek azt járják körül, hogy miért nem érvényes az említett esszenciális identitásfelfogás, jelentkezzék bár elméleti, vagy filozófiai síkon, az elemzés vagy a diskurzus szintjén. Az érvénytelenséget felmutatva azonban annak a *locusai* is lehetnek, ahonnan a demokratikus identitásfelfogás meríthet érveket, és kialakíthat egy (vagy több) önálló politikaelméletet.

Filozófiai ellenérvek

Olyan elméleti vagy filozófiai variációkra fogok utalni, amelyek identitás alatt nem változatlanságot, és nem is magát teljességgel bezáró, másokat pedig ellenségesen kizáró variációt értenek. A változatlanság problematizálható több oldalról is; így például a dialógus, a retorikai helyzet, a narratív identitás, a jel posztstrukturalista azonossága felől. Ezek az apró mozzanatok mind lehetséges érvek, amelyek már valóban felbukkantak a politika vagy az általában vett identitás értelmezése során.

A hermeneutikai dialógus, amelyet a másikkal folytatunk, arra készítet bennünket, hogy megértsünk vagy elfogadjunk valamit belőle. Ha mást nem is, de azt valahogyan el tudjuk fogadni, hogy határokkal bír az, ahogyan a világot képesek vagyunk megérteni. De ezen túl képesek lehetünk arra is, hogy a másíknak, a dialógus másíkanak a létét elfogadjuk, majd pedig jelenlétének

jelentőségét is, mindenekelőtt abban, ahogyan a világot és magunkat megértjük.

A másik megértése lehet tudományos, de politikai program is. Charles Taylor Gadameréről szóló tanulmányát például ezzel a mondattal kezdi: „Az eljövendő évszázad nagy kihívása, mind a politika-, mind a társadalomtudomány számára, a másik megértése.” (Taylor, 2002: 126.). Érdeemes hangsúlyozni azt, hogy a másikkal folytatott dialógus időbeli, és így tartalmazza azt a lehetőséget, hogy tanuljunk, vagyis a másik, még ha kezdetben ismeretlen is a számunkra, a hozzá való odafordulással végül érthetővé válhat. Ez arra a mozzanatra mutat rá, hogy „én” nem maradok, nem maradhatok ugyanaz, miközben dialógusba keveredem a másikkal. Ez pedig egyáltalán nem valamiféle mellékkövetkezmény, hanem lényegi mozzanat, amelyben teremtő potenciál húzódik meg. Legyen a hermeneutikai dialógus párbeszéd vagy vita, de a következmény az, hogy az identitás változik. A másikkal való találkozás párbeszéd önmagammal is.

A retorika, lényege szerint, olyan szituáció, ahol jelen van a másik, még hozzá a közönség formájában: rétor és közönsége szoros logikai kapcsolatban van egymással, bár maguk a pozíciók élesen elkülönülnek. A közönséget azonban meg kell győzni, ezért a rétor rá van utalva, mindenekelőtt annak előzetes tudására, hiszen a rétor sikere nagyban függ attól, mit tud arról, hogy mások mit tudnak. Ebből pedig az következik, hogy nyitottnak kell lennie a másira.¹⁷ Ráadásul a retorika nem a bizonyosságokról szól, hiszen nem is szólhat azokról: a politikai cselekvés jövőbeni irányait és lehetőségeit veszi számba. A retorika bizonytalansági területen lavíroz, arra épít, amit a többi ember tud, és olyasmit akar elfogadtatni, ami nincs eleve beleírva a dolgokba. A retorikai érvelés „kérdéssé teszi az addigi feltételezéseket, ami aztán arra kényszeríti a beszélgetés résztvevőjét, hogy valamiképpen problematikusnak tekintse azokat a dolgokat, amelyeket korábban teljesen természetesnek vett. Rést nyit a beszéd alanya és aközött, ami korábban öntudatlan előfeltevésként össze volt forrva vele, de most tudatos mérlegelés tárgyává válik” – írja Hauser.¹⁸ A retorika a másik ismeretét, de az önismeretet is megköveteli.¹⁹ A retorika mindig valaki(k)hez szól, előfeltevésekre épít, azonban kihívást is jelent azokra nézve, mert a perspektívák, a különböző valóságfelfogások különböznek egymástól. A beszélő identitása a személyes integritáson és azon is alapul, amit mond, de amit mond, az azon az elváráson alapul, hogy ő a közönség legjobb és leghitelesebb beszélője, az a személy, aki képes nyelvi formát adni közönsége vágyainak és céljainak. De a közönség ritkán homogén, a retorikai, politikai beszédhelyzet pedig mindig vitahelyzet. Az álláspontok, vélemények, más emberek viszonyában formálódik ki a beszélő identitása, de a mondandó háttérét képező közös identitás is. A retorikai-nyilvános helyzetek és érvelések azt a lehetőséget nyújtják, hogy a közösségi identitásokat mozgásukban lehessen megismerni.

A narratív identitás elmélete az azonosság és a változás problémáját próbálja meg feloldani. Abból indul ki – itt Ricoeur-ről van szó –, hogy az ember *nem dolog*, nem értelmezhető tehát dologias tulajdonítások alapján (lásd Tengelyi, 1998.). Ricoeur azonban nem zárja ki a dologi (*idem*) aspektust; ez lényegében az a feltétel, amely mellett az ember önmagát azonosként képes megérteni (Ricoeur, 1992). Az a tapasztalati tény, hogy személyként idővel változunk, nincs szükségszerű ellentmondásban azzal, hogy önmagunkat azonosként éljük meg. Ricoeur szerint a dilemma feloldására a narratíva, az elbeszélte élettörténet képes. A narratíva által teremtett azonosság nem dologiaszubsztantív, és ez az identitásformálódásnak időbeli és ember közötti jellegét biztosítja.

A jel posztstrukturalista identitása az ismétlődésen és az elmozduláson, a de- és rekontextualizálódás logikáján alapul. Ugyanaz a jel megismételhető, de más-más kontextusban más-más jelentést nyer. Ha így áll a helyzet, akkor mi adja meg ez esetben a jel identitását? És mi teszi egyáltalán lehetővé azt, hogy a jel megismételhető egy másik kontextusban? Az egyértelmű, hogy ez az identitás nem valamilyen egyszerű azonosságon alapszik; a különböző kontextusokban „ugyanaz” mindig valamilyen mértékben „mást” jelent. Bármennyire is változik, mégis van valami, ami ismételhető, vagyis valami, ami vonzza a tekintetet és időről időre vágyat ébreszt az ismétlésre. Aletta J. Norval Derrida-értelmezésében az identitás, változékonyság és stabilitás problémamezejét a következőképp vázolja fel: a kérdés az, hogy „az identitás miként jellemezhető stabilitásként, azaz valami hogyan marad ugyanaz különböző események közepette és ellenére. A döntő itt az *ismételhetőség* eszméje, amely vonatkozik mind a megismételésre, mind az eltérésre. Segítségével érthetővé tehetjük az identitást anélkül, hogy feltételeznénk egy olyan belső lényegét, amely az identitást mint olyat megalapozná. Derrida szerint az ismételhetőség feltételez valamilyen minimális maradékot, ami nem redukálható valamilyen szinguláris lényegiségre, inkább olyan megismételhető valami ez, ami lehetővé teszi a stabilitás megtörténését. Ám ez az elem mindig homályos, jelentése soha sem teljesen komplett, és megengedi a változást, amikor átkerül egy új kontextusba.”²⁰ Az ismétlés/ismételhetőség nem önmaga dologi lényege körül kering (hiszen éppenséggel ez az, amit nem találni), hanem azt mutatja fel, mit jelent az, hogy „más”. Ezért akkor, amikor az identitás megismerése a kérdés, akkor ez nem valamiféle önazonos, stabil és zárt lényegkeresést jelent, hanem például a kontextusok, cselekvések, jelentések, újírások egymásra rakódásainak a feltárását.

Mi következik mindebből? Először is, a másik megjelenése a horizonton olyan kihívás, amelyre minden érintett szereplőnek válaszolnia kell. A másikat el lehet utasítani, de meg is lehet érteni, miközben a megértés nem egyenlő annak a pozíciónak az elfogadásával, amelyet megért; a megértés – ahogyan az európai kultúrában először Hérodotosznál – nem más, mint a másik *létének*

elfogadása, és annak a belátása, hogy az emberi világ szükségszerűen plurális. Másodsor, a politikai helyzetek háttérben meghúzódó pozíciók (álláspontok), vélemények sokrétűsége minden egylényegűség felé kihívást intéz, és arra kényszeríti azt, aki részt vesz az interakciókban, hogy ismerje a másik résztvevő álláspontját, vagy, hogy használja is azt a tudást, ami a másiké. A másik megértése tehát nemhogy nem szükségszerűen elfogadás és önfeladás, hanem inkább a vita szükséges feltétele. A résztvevők nem formális konzultációk és logikailag maximálisan levezetett definíciók által határozzák meg azt, hogy miről vitatkoznak, hanem egymás ismeretének segítségével. Harmadszor, egy olyan történetnek a megformálása, amely időben különálló s egymástól különböző mozzanatokot kapcsol össze, hogy egyetlen fogalomban, megnevezésben sűrítse össze, biztosítja egy olyan csomópont fennmaradását, amely körül a közösségi identitás kikristályosodhat és újraterepíthető. Ennek az identitásnak az egységét nem egy eleve beleírt lényeg biztosítja, hanem az a történet, ami az egymástól különálló mozzanatokat belépteti az időbe, és időbeliként nyitva hagyja a módosulás lehetőségét is. Negyedszer, ha létezik valami, ami folyamatosan képes magát megmutatni az időben, ám mindig változó arcát mutatja, akkor a kérdés már nem a lényeg, hiszen a lényeg lényegtelen. A „lényeg” felszíni, mert a változás maga, ami az időben mutatkozik meg úgy, hogy ez maga az identitás: változás és azonosság időbeli elegye.

Diskurzuselméleti ellenérvék

Vannak olyan (szociális és/vagy politikai) identitások, amik kirekesztőek, például az „idegenek” felé militánsak, befelé, saját csoportjuk tagjai felé pedig extrém konformitást követelnek meg. Ezek az esszenciális és zárt identitások azonban ugyanúgy történeti és kontextuális létezők, mint bármilyen más politikai szereplő, azaz meghatározott helyzeteknek az eredményei. Nagyon jellemző, hogy ezek erőteljesen konfrontatív helyzetek. Elfogadott nézetnek számít, hogy a politikára a lehetséges konfliktustípusok közül a legerősebbek jellemzők. Ezen a ponton fel lehet vetni azt, hogy az esszenciális identitások olyan erős határvonásokkal élnek, amelyek tulajdonképpen ellehetetlenítik a közösségi együttélést. És ehhez nem kell különösebben rendpárti látószöggel rendelkezni.

Csakhogy abból, hogy a politikai életben valóságosan is vannak ilyen szélső helyzetek, nem következik az, hogy minden identitás veszélyes. Erre az érvre épít Chantal Mouffe, aki az identitásformálódást eleve politikainak, a politikait pedig konfrontatív karakterűnek tekinti: „A kollektív identitások területén mindig számot kell vetnünk egy olyan 'mi'-nek a megteremtésével, amely csak egy 'ők'-höz képesti demarkációs vonal meghúzásával létezhet. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egy ilyen megkülönböztetés szükségszerűen barát/ellenség viszony, másként szólva antagonisztikus. Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy bizonyos körülmények között mindig ott van a lehető-

ség, hogy ez a mi/ők megkülönböztetés antagonisztikussá *váljon*, azaz hogy átforduljon barát/ellenség viszonyba. Ez történik akkor, amikor az 'ők'-et olyanoknak fogják fel, mint akik megkérdőjelezzik a 'mi'-identitást, és veszélyeztetik annak létét." (Mouffe, 2005: 15.).

Mouffe számára ebből a megkülönböztetésből a demokratikus identifikáció problémája következik. Az identitás szélsőséges vagy ellenséges formájának paradigmává emelését meghagyja azoknak, akik a társadalmi, politikai identitások létezésében már eleve olyan tényezőt látnak, ami az egységet fenyegeti. Ez polémia Carl Schmitttel is; ahogyan Kari Palonen fogalmaz: Mouffe elismeri „a demokrácia pluralisztikus karakterét”, azonban „Schmittet arra használja, és nézeteteit azért finomítja tovább, hogy az így nyert eszközzel szembeállhasson például a rawlsi, habermasi vagy akár a marxista gondolkodásban jelenlévő és a politikai szerepét redukáló tendenciákkal.” (Palonen, 2007: 75.).

A politika konfliktusos felfogása, az identitásteremtődés politikai karaktere, a társadalom végső megalapozhatatlansága (vagy a társadalom politikai alapjai) egy dinamikus identitáskonceptióra mutatnak rá. Az a belátás viszont, hogy az identitás mindig feltételez kizárást, amelyet Mouffe és Laclau a „konstitutív külső” segítségével fogalmaz meg, és az, hogy demokratikus politikára igény és szükség van, újfajta kérdést vet fel. Mouffe például továbbviszi a barát/ellenség szembeállítását, és felcseréli az érezhetően semlegesebb mi/ők megkülönböztetéssel. Ez a megkülönböztetés relatíve nyitva hagyja annak a kérdésnek, hogy az „ők” például ellenség vagy ellenfél-e. Mouffe politikaelméleti választása szerint ellenfél, a politika pedig *agón*, versengés. Olyasmi, aminek nem az egyetértés megteremtése a célja, de nem is a másik megsemmisítése.

Ebbe a kontextusba állítva Szabó Márton elmélete azt az implicit tézist tartalmazza, hogy a politikai szereplők differenciáltak, méghozzá jóval inkább, mint ahogyan az előbb vázolt diskurzuselméletben felbukkan (lásd Szabó, 2006). Ezt módszertanilag az teszi lehetővé, ha a diskurzus öntagoló folyamataira hagyatkozunk. Szabó Márton a politika diszkurzív szereplőit egyszerűen dinamikus formálódónak látja,²¹ amely mindig valamely „mi”-nek a látószögéhez kötődik, másrészt pedig a lehetőségek és a konkrétan létező variációk egész skáláját rajzolja meg. Ha pusztán a politika legfontosabb diszkurzív pozícióit nézzük, akkor is jóval több szereplő van, mint az ellenség, a barát vagy a semleges (mint a schmitti elméletben), és több annál is, mint amit a „mi/ők” – típusú megkülönböztetés sugall. A politika szereplői ráadásul folyamatosan „vándorolnak” az egyes pozíciók között, és természetesen lehetséges az is, hogy „valaki” egyszerre szövetséges és félelmetes ellenfél, attól függően, hogy a többi politikai szereplő miképpen viszonyul hozzá, és hogyan rajzolja ki magát a többiekhez való viszonyának tükrében (a „többiek” kategóriájába tartozik maga az állampolgár, vagy éppen a semleges hétköznapi ember is). E szofisztikus leírás pontosan arra mutat rá, hogy a politikai diskurzusban ki-

rajzolódo politikai mező minden része kapcsolatban van egymással, és a különböző diszkurzív pozíciók mindannyian egyenértékűek a politikai mező egészének viszonyában, mert ők rajzolják ki magát a politikai teret.²²

Mindkét megközelítés differenciálni igyekszik a politika szereplőit, ám láthatóan más-más célból. Mouffe célja, hogy a demokráciát, a politikait és az identitás értékességét összeegyeztesse – közben egy sor kortárs politikaelméleti irányzattal polemizál. Szabó inkább a politikai élet gazdagságára próbál rámutatni, és a politikai diskurzusoknak arra a képességére, hogy csoportokat, szerepeket és identitásokat hoznak létre. Megfogalmazása szerint „a közösség és az idegen állandó diszkurzív egymásra vonatkozásáról [van szó], amely a szereplők tekintetében a politika mibenlétét mutatja fel”.²³

Összegezve: mind a filozófiai, mind a diskurzuselméleti megközelítések, mind pedig az „identitás” értelmező keretébe foglalható társadalmi gyakorlatok egy komplex, összetett s egyúttal differenciált valóság képét láttatják. Nehezen tartható az a premissza, ami arról szól, hogy az identitás teljesség, azonosság és zártság. De az is, hogy olyan *végső* elemként lehessen az érvelésben működtetni, amelyre már nem kérdeznek rá.

A NYITOTT VAGY AGONISZTIKUS IDENTITÁSOK FELÉ

Az egylényegű, homogén, egységes, zárt identitás nem az egyetlen identitásforma. A következő kérdés már arra irányul, amelyet Chantal Mouffe hozzávetőlegesen így fogalmazott meg: miféle identitás a megfelelő egy magát demokratikusnak valló politikai közösség számára, vagyis milyen típusú megkülönböztetések és határvonások mellett marad egy demokrácia még demokrácia.

A politikai viszonyok tipikus, konstitutív formája a konfliktus. Az a gondolat azonban már az ókori politikai filozófiában is feltűnik, hogy nem minden ellenfél egyforma. Akikkel ellenségként küzdünk, azok a lehetséges és valóságos politikai integráció határain túl kell, hogy legyenek, azokat azonban, akik hasonlóak hozzánk, nem szabad ellenségnek tekinteni. Másként szólva, az ellenség a valóságos és lehetséges integráció határain kívül helyezkedik el. A politikai közösségen belüli életet illetően az ellenfelek, ha nem is barátok, de mindenesetre nem ellenségek.²⁴ A politikai közösség határa tehát megérthető az ellenség és az ellenfél közötti megkülönböztetésként is.

Egy modern értelmezés szerint, azt a diskurzust, amely ellenfelek és nem ellenségek között zajlik, az jellemzi, hogy a vita az eljárások és az alkalmazott taktika körül folyik, míg az ellenségdiskurzus esetében a másik természete a kérdés (Edelman, 1998: 89–91.). Chantal Mouffe, amikor a *demokratikus* politikait értelmezi, a barát/ellenség megkülönböztetés helyett a mi/ők megkü-

lönbötzetést vezeti be, és ezzel törli az előző értelmező keret antagonisztikus karakterét. Nem a megkülönböztetés fő jellemzője, hanem lehetősége lesz az ellenségteremtés, sőt, talán valójában az sem: sokkalta inkább a demokratikus politikai közösség határa. De nem annyira a klasszikus értelemben, hanem úgy, mint a demokratikus és nem demokratikus közösségek közti különbség.

Mouffe szerint az ellenség a szélső esetet jelenti, az ellenfél pedig a politikai másik legitim formáját. A kettő, vagyis az ellenfél- és az ellenségdiskurzus felfogható rendszert konstituáló határként tehát, azaz egyik a demokratikus, másik a nem demokratikus rendszerek jellemző politikai konfliktusformája. Mindegyik elmélet arra utal, hogy a határvonás természete fontos, és egy komplex politikai gyakorlat eredménye, valamint hogy a határ oldalain álló (id)entitások természetére hatással van a határ minősége.

Ezen a ponton visszakanyarodtam a politikaelmélet vagy a politikai diskurzuselmélet normatív útjaira. A határ nem szükségszerűen kizáró, az identitások nem dologiasak. A mi/ők megkülönböztetés nem váltható fel a barát/ellenség megkülönböztetéssel, ugyanakkor a politikából nem lehet eltüntetni sem a különbséget, sem az identitás jelentette érzelmi erőt, sem azt, hogy minden identitás valamihez, valamikhez képest formálódik. A kérdés azonban marad: hogyan lehetséges, ha lehetséges egyáltalán, olyan demokratikus identitás, és olyan politika, amely egyszerre demokratikus és ismeri el az identitások létét, végeredményben pedig a politikai közösség tényleges, különbségeken alapuló pluralitását.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd Szabó Márton: *Politikai idegen* (2006) című könyvét, amely, bár nem ezzel a fogalmi kerettel dolgozik, de maradéktalanul olvasható így is.
- ² Módszertani keretben lásd az összefoglalást és a további szakirodalmat: Howarth–Stavrakakis, 2000; politikaelméleti keretben (agonisztikus demokrácia): Mouffe, 2005.
- ³ Ezt állítja Aletta J. Norval is a posztstrukturalista diskurzuselmületről (2000: 219. skk.). A másik példa az a soha meg nem valósult, ám rendkívül inspiráló kutatási projekt-terv, amely az MTA Politikatudományi Intézetének Politikai Diskurzusokutató Központjában készült 2007–2008 környékén, és kifejezetten a „határproblémára” fókuszált.
- ⁴ Noha a kritikai látószög alkalmazása vitatható, egy dolog biztosan szól mellette. Egy európai felmérés alapján a kelet-közép-európai politikatudományi kutatások elsősorban abban különböznek nyugati társaiktól, hogy az előbbiekből hiányzanak a (normatív szempontú) kritikai elemzések (ennek okairól, lásd Eisfeld–Pal, 2010).
- ⁵ Az antagonizmus és az agonizmus megkülönböztetése megtalálható: Mouffe, 2005; a demokratikus identitás lehetőségével küzd (derridai alapokon): Norval, 2004.
- ⁶ A Marsh és Stoker által szerkesztett politikatudományi tankönyv jelenlegi kánonja szerint, lásd Bevir–Rhodes, 2002.

- ⁷ Ezen a ponton köszönettel tartozom írásom egyik névtelen opponensének, aki azt hangsúlyozta, hogy a közös konstruktivista alapból nem szükségszerűen következik normatív háttérű kutatás, miközben az egyes diskurzuselméleti iskolák, minden hasonlóság ellenére is, eltérő nyelvezetet használnak kutatási problémáik és episztemológiai háttérük megfogalmazásához.
- ⁸ E rövid összegzéshez lásd még Jorgensen–Phillips, 2002.
- ⁹ Ez az elmozdulás pedig nyilvánvalóan nem független annak a világnak a megváltozásától (a „változó realitásoktól” és az „emberi tapasztalatoktól”), amelyben a politikaelmélet maga is működött (Grant, 2002: 586.).
- ¹⁰ Az elmélet áttekintéséhez lásd Torfing, 1999 és 2004; Howarth–Stavarakakis, 2000.
- ¹¹ Benhabib, 2002: viii., kiegészítés tőlem, *HSz*.
- ¹² Lásd pl. Calhoun, 1997; Nagl-Docekal, 2006: 45–49).
- ¹³ A retorikai tudáshoz lásd Bender–Wellbery, 2000.
- ¹⁴ A polgárfogalomra egy történeti elemzés: Tilmans, 2011; a polgárfogalom és a szocialista dolgozó elemzésére, Szabó, 2006: 149–184.
- ¹⁵ Lásd az értelmezéshez Szabó, 1998: 63.
- ¹⁶ A határvonás logikája mellett az összekapcsolódás logikájához lásd még Norval, 2000.
- ¹⁷ Ezekhez lásd pl. Szabó, 1998: 133–134.; Arisztotelész, *Rétorika*; Horváth, 2012.
- ¹⁸ Johnstone elméletéről, Hauser, 2000: 478.
- ¹⁹ Vö. még Perelmanról: Szabó, 1998: 157.
- ²⁰ Norval, 2000: 234. oldal 26. jegyzet; Szabó Márton fordítása.
- ²¹ Lásd például a szövetségteremtés logikáját, Szabó, 2006: 207–210.
- ²² A diszkurzív pozíciók tehát *iszonómok*, ami egy elég erős, bár itt implicit demokráciaelméleti álláspont.
- ²³ Szabó, 2006: 21., kiegészítés tőlem, *HSz*.
- ²⁴ Lásd például Platón: *Menexenosz*, 242c–d, illetve Cicero: *A kötelességekről*, I.12., 19., 25.

IRODALOM

- Anderson, Benedict (2006): *Elképzeltek közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L’Harmattan–Atelier.
- Arisztotelész (1982): *Rétorika* (Fordította: Adamik Tamás). Budapest, Gondolat.
- Bakk Miklós (2008): *Politikai közösség és identitás*. Kolozsvár, Komp-Press.
- Bender, John–Wellbery, David E. (2000): Retorikusság: A retorika modern kori visszatérése (Fordította: Boda Zsolt). In: Szabó Márton, Kiss Balázs, Boda Zsolt (szerk.): *Szöveggyűjtemény a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas, 289–320.
- Benhabib, Seyla (2002): *The Claims of Culture: Equality and diversity in the global era*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.
- Bevir, Mark–Rhodes, R. A. W. (2002): Interpretive theory. In: David Marsh–Gerry Stoker (szerk.): *Theory and Methods in Political Science*. Basingstoke–New York, Palgrave MacMillan, 131–152.

- Butler, Judith (2006): *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása* (Fordította: Berán Eszter, Vándor Judit). Budapest, Balassi Kiadó.
- Calhoun, Craig (1997): Társadalomelmélet és identitáspolitikák (Fordította: Nagy László). In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium, 99–113.
- Cicero (1987): A kötelességekről (Fordította: Havas László). In: *Cicero válogatott művei*. Szerkesztette Havas László. Budapest, Európa Könyvkiadó, 289–345.
- Derrida, Jacques (1988): *Limited Inc*. Northwestern University Press.
- Edelman, Murray (1998): Politikai ellenségek konstruálása (Fordította: Erdei Pálma). In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, József, 88–123.
- Eisfeld, Rainer–Pal, Leslie A. (2010): Political science in Central-East Europe and the impact of politics: Factors of diversity, forces of convergence. *European Political Science*, Vol. 9., 223–243.
- Grant, Ruth W. (2002): Political theory, political science, and politics. *Political Theory*, Vol. 30., No. 4., 577–595.
- Griggs, Steven–Howarth, David (2000): New environmental movements and direct action protest: the campaign against Manchester Airport’s second runway. In: David Howarth–Aletta J. Norval–Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester–New York, Manchester University Press, 52–69.
- Hauser, Gerard A. (2000): Civil társadalom és nyilvánosság (Fordította: Szabó Márton). In: Szabó Márton, Kiss Balázs, Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas, 478–499.
- Horváth Szilvia (2012): A retorika szerepe a politikai közösségek integrációjában: Az ókori athéni példa. In: Antal Attila (szerk.): *Politikatudományi tanulmányok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak III. konferenciája*. Budapest, ELTE ÁJK, 63–75.
- Howarth, David–Stavrakakis, Yannis (2000): Introducing discourse theory and political analysis. In: David Howarth–Aletta J. Norval–Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, hegemonies and social change*. Manchester and New York, Manchester University Press, 1–23.
- Jorgensen, Marianne–Phillips, Louis J. (2002): *Discourse Analysis as Theory and Method*. London–Thousand Oaks–New Delhi, Sage Publications.
- Koselleck, Reinhart (2003): Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája (Fordította: Szabó Márton). In: Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 241–298.
- Medina, José (2003): Identity trouble: Disidentification and the problem of difference. *Philosophy & Social Criticism*, Vol. 29., No. 6., 655–680.
- Mottier, Véronique (2004): Diskurzuselemzés és az identitás/különbözőség politikája (Fordította: Szegedi Gábor). *Politikatudományi Szemle*, 2004/4. szám, 155–158.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. London–New York, Routledge.
- Nagl-Docekal, Herta (2006): *Feminista filozófia. Eredmények, problémák, perspektívák* (Fordította: Hell Judit). Budapest, Áron Kiadó.
- Norval, A. J. (2000): Trajectories of future research in discourse theory. In: David Howarth–Aletta

- J. Norval–Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester–New York, Manchester University Press, 219–236.
- Norval, Aletta J. (2004): Hegemony after deconstruction: The consequences of undecidability. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 9., No. 2., 139–157.
- Palonen, Kari (2007): Politics or the political? An historical perspective on a contemporary non-debate. *European Political Science*, No. 6., 69–78.
- Platón (2005): Menexenosz (Fordította: Kövendi Dénes). In: Platón: *Ión. Menexenosz*. Budapest, Atlantisz, 49–75.
- Ricoeur, Paul (1992): *Oneself as Another* (Fordította: Kathleen Blamey). Chicago–London, University of Chicago Press.
- Sondermann, Klaus (1997): Reading politically: national anthems as textual icons. In: Terrell Carver–Matti Hyvärinen (szerk.): *Interpreting the Political: New methodologies*. London–New York, Routledge, 128–142.
- Szabó Márton (1998): *Politikai tudáseméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas.
- Szabó Márton (2006): *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti elemzése*. Budapest, L'Harmattan.
- Taylor, Charles (2002): Gadamer on the human sciences. In: Robert J. Dostal (szerk.): *The Cambridge Companion to Gadamer*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 126–142.
- Tengelyi László (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, Atlantisz.
- Tilmans, Karin (2011): A holland „polgár”-fogalom története a kora középkortól a XXI. század elejéig (Fordította: Horváth Szilvia). *Századvég*, 61. szám, 73–95.
- Tilly, Charles (2002): *Stories, Identities, and Social Change*. New York–Oxford, Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- Torfinn, Jacob (1999): *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe, and Zizek*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Torfinn, Jacob (2004): Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe-féle posztstrukturalizmus (Fordította: Szegedi Gábor). *Politikatudományi Szemle*, 4. szám, pp. 149–153.